

М.Б. СУЛАЙМАНКУЛОВА КГУСТА им. Н. Исанова Бишкек, Кыргызская Республика
Meerimsulaimankulova@mail.ru
M.B.SULAYMANKULOVA KSUCTA n. a. N. Isanov Bishkek, Kyrgyz Republic

ЭЛДИК ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТЫН «КОШОК», «АРМАН»ЫРЛАРЫ -
ДРАМАДАГЫ МОНОЛОГИЯЛЫК РЕЧТИН КАЙТАЛАНГЫС ҮЛГҮСҮ

ПЕСНЯ “ЗАПЛАЧКА”, ПЕСНЯ “ЖАЛОБА” В НАРОДНОМ
ТВОРЧЕСТВЕ КАК НЕ ПОВТОРЯЕМЫЙ ОБРАЗЕЦ
МОНОЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ В ДРАМЕ

THE KOSHOK, ARMAN IS A TRADITIONAL, CREATIVE AND
UNREPEATABLE TYPE OF MONOLOGUE IN DRAMA SPEECH

Макалада элдик адат-салттардын көп жөрөлгөлөрүнүн бири болгон фольклордогу “Кошок”, “Арман” жанрынын драмалык табияты, театралдык мүнөзү талданып, ачылып берилет.

Өзөк сөздөр: кошок, арман, монолог, поэтикалык форма, трагикалык пафос, эмоционалдуулук, драмалык монолог, драмалык сцена, “Умсунай” кошогу, аткаруучу, көрүүчү, кошокчу, алым-сабак кошогу, театралдык сахна.

В статье рассматривается один из народных, традиционных предвидении фольклора “Заплачка”, “Песня-жалоба”, также тщательно описывается природный драматический и театральный характер.

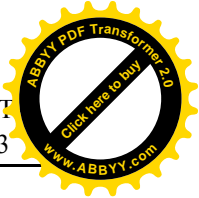
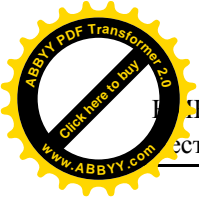
Ключевые слова: заплачка, песня-жалоба, монолог, драматическая сцена, заплачка “Умсунай”, актер, зритель, духовный урок заплачки, театральная сцена, диалогическая заплачка.

This article consider one of national and traditional folk koshok, arman, also carefully describes natural dramatic and theatrical characte

Key words: cries, complaint, monologue, dramatic scene, actor, audiens, spiritual lesson of cries, theatrical scene, dialogical the cry.

Оозеки чыгармачылыктагы кошок жана арман ырлары өзүнүн мазмунунун трагизми, монологиялык жаратылышы, аткарууга эсептелгендиги боюнча кыргыздын элдик драмалык искусствосунун оорчундуу кайталангыс компоненти болуп эсептелет.

Кыргыз фольклорунун арсеналынан ачык көрүнүп тургандай, элдик оозеки драмалык искусство жанрларынын ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. Элдик оозеки драманын ошондой жанрдык көп түрдүүлүгүнүн бири – кошок болуп эсептелээри анык. Биз кошок формасын элдик драмалык өнөрдүн нагыз жана оорчундуу элементи катары караганыбыз туура болот. Кошок – бул бир боор адамынан же жакынынан ажыраган адамдын көз жашын төгүп, муң-зарга батып айткан ички күйүтү, арман-кайгысы жана маркумдун жасап кеткен иштери жөнүндөгү монологу. Анын өзгөчөлүгү поэтикалык формада айтылгандыгы, трагикалык пафосунун күчтүүлүгү жана эмоционалдуулугу, монолог түрүндө кишинин ичинен кайнап чыккандыгы. Бул жанрды адамзат тарыхы менен кошо жаралган нерсе катары кароого болоор эле. Себеби, өлүм деген нерсе адам баласы жер үстүнө кыбырап жаралгандан бери карай кишини коштоп келе жатат. Демек, бул жанр кандайдыр бир баштапкы формасы менен адам баласынын тагдыры менен байыртан тамырлаш. Бул жердеги эң негизги нерсе, кошоктун драмалык искусстводогу монологду элестетип тургандыгында. Чын-чынына келгенде, кошок – бул драмалык монологдун өзү.

Кошок профессионал драматургиядагы каармандын драмалык сценада жалгыз туруп өзүнчө айткан жан сырына окшойт. Маселен, элдик оозеки чыгармчылыктын казынасынан «Умсунай» аттуу кошокко көңүл буруп көрөлү. Кошоктогу кызынан ажыраган атанын кан какшап айткан төмөнкү «Үйүмдөн кеттиң умсунум», «Кашымдан кеттиң умсунум», «Какшап калдым умсунум», «Аксап бир калдым умсунум», «Жылдызым элең умсунум», «Тайлагым элең умсунум», «Жөлөгүм элең умсунум», «Чолпон эле умсунум», «Эркем элең умсунум», «Өрдөктөй болгон умсунум», «Шурум элең тизилген» [1] жана башка ушул сыяктуу сөздөрү кадимки сахнада айтылган каармандын күчтүү монологундай адамга катуу таасирин берет. Кошоктогу «Умсунум» деп кайра, кайра кайталанган редиф атанын ички күйүтүн өтө таасирдүү жеткирип, монологдун эмоционалдуулугун, кайгылуу трагизмин күчөтүп турат.

Кошоктун драмалык-театралдык мүнөзү анын аткаруучулук өнөр менен байланышкандыгынан көрүнөт. Кошокту күйүттүү адам жалгыз отуруп да өзүнчө муңканып созот. Бирок кошок салт катары көбүнчө маркумдун өлүмүнө байланыштуу аза күтүү каада-жөрөлгөлөрүндө айтылат. Кошок – монологдун мазмуну драмалуу, бирок ал аткарылышы жагынан театралдык сцена сыяктуу. Боз үйдүн ичиндеги кошокчу роль аткарган аткаруучуну элестетсе, боз үйдү тегеректеп, кошокту угуп турган сырттагы көпчүлүк эл актерду тыншаган көрүүчүлөр шекилдүү. Бул жагдайда кошок адамдын өлүмүнө байланыштуу ички күйүттү гана билдирбестен, зарыл коомдук-социалдык функцияны да аткарат. Кошокто маркумдун кадыр-баркы, аткарган асыл иштери, адамдык жакшы сапаттары даңазаланып, отургандарга таалим иретинде астыртан ишараланат. Кошоктун таасирдүүлүгү кошокчунун аткаруучулук чеберчилигине тыгыз байланышат. Кыргызда илгертен жаш кезинен кошокчулукка үйрөнгөн, үнүн келиштире созолонто созуп, тандайынан чаң чыгара ырдаган, аза поэзиясындагы салттуу поэтикалык формулаларды да колдонуп, ошону менен катар өзү тарабынан импровизациялап, чукугандай таасирдүү сөздөрдү, уйкаштарды таап, маркумдун өлүмүнүн кайгысын да жеткирип, анын даңазалуу иштерин да кооздоп, көркөмдөп туюнткан дасыккан кошокчулар болуп келген. Мындай кошокчулар сөөк коюу салтында күн мурун чакырылып, атайын кошок айтууга дайындалган. Мындай учурда анын кошок - монологу актердук кыймыл-аракеттин түспөлүнө өтүп, театралдык мүнөз алып чыга келген. Кээде кошокту аткаруу түз эле театралдык сахнанын жана актердук кыймыл-аракеттин өзүн элестеткен учурлар да бар. Мындай көрүнүш «Алым-сабак» кошокун аткарууга байланышат. Мисалы, төмөнкү алым-сабак формасындагы кошоктун тексти менен таанышып көрөлү:

«Шурутай: Бир жашында билинген,

Селки: Эки жашка чыкканда
Эл оозуна илинген.

Шурутай: Үч жашында үлгү алган

Селки: Төрт жашында төп сүйлөп,
Төгөрөктөн журт бийлеп

Шурутай: Беш жашында белсенген

Бек уулундай теңселген.

Селки: Алты жашта атыккан,
Ат үстүнөн катыккан

Шурутай: Жети жашка чыкканда

Жеңенин көөнүн сыйлаган

Селки: Сегизинде сергиген

Бала куштай эргиген.

Шурутай: Тогузунда толгонуп

Болоттон соккон коргону

Селки: Он жашында ок аткан,

Ордону бузуп эл чапкан.

Шурутай: Отузунда ок эле
Жайнаган кызыл чок эле.

Селки: Кырк жашында кыйраткан
Тулпарды минап туйлаткан». [2]

Текст узак болгондуктан кошоктун башталышынан үзүндүнү гана алдык. Андан ары Селки менен Шурутай каза болгон атасынын даңазалуу иштерин акырына чейин мактап көкөлөтүшөт. Бул кошокту текстуалдык жагынан карасак, кадимки эле пьесадагы драмалык тексттин өзү көрүнүп турат. Биринин оюн бири улаган, поэтикалык тапкычтык жагынан биринен бири өткөн диалогиялык речь өтө чебер жана таасирдүү курулган. Көз алдыбызда дапдаяр драмалык текст турат. Ал эми Селки менен Шурутайдын бул текстке жан киргизип, көпчүлүктүн көзүнчө аткаруусунан атайын максат көздөп уюштурулган сахналык кубулушка күбө болобуз. Мындай алым-сабак кошогуна кыз узатуу салтында кошула турган кошоктордон да мисал келтирсек болот. Элибизде кыздарын күйөөгө узатканда, күйөө тараптагылар ала турган кызды алып кетип жатышканда кыз тараптагылар кыздын башка үй-бүлөгө кетип, түтүн булатаарын, кызына акыл- насаат ирээтинде кайын-журтун, жолдошун сыйлап, оокатына тың болуусуна каалоо-тилек менен кошок кошуп узатышкан. Мындай кыз узатуудагы кошокторду негизинен кыздын энеси, жеңелери аткарышкан.

Биринчи жеңе:

Кайнатаңдын эшиги
Чаап койгон тактадай,
Өз атаңдын эшиги
Сабап койгон пахтадай,
Кызыке, эми жакшы жүр
Байсалдуу болсун жолуңуз.

Экинчи жеңе:

Бийкечтин көкүлүнө мончок такканбыз
Бийкечти көлөкө жерге бакканбыз,
Бийик дукаба, шайы жапканбыз
Бийкечти көңүлсүз жерден катканбыз.

Үчүнчү жеңе:

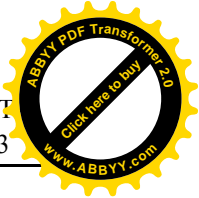
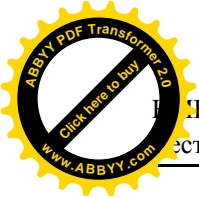
Ай, күйөө дыйкан таанымал,
Бийкечти ай тийбес жерге багып ал...

Төртүнчү жеңе:

Алты торпок, бир атка
Сатпай калсын атабыз.
Алтындан беле билегиң,
Армандуу беле тилегиң?[3]

Мына бул монологдук кошокто да өзүнчө бир сценарий жатат. Кыздын жеңелери биринин оюн бири улап, өтө таасирдүү кырааты менен аткарылат.

Кыргыз элинде элдик оозеки чыгармачылыкта лирикалык ырлардын орду чоң. Кошок сыяктуу эле адам баласынын ар кандай оор кайгы-капага түшкөн муңдуу учурларындагы ал-ахыбалдарын, жан-дүйнөсүнүн азап тартып түйшөлүүсүн чагылдырган элдик лирикалык ырлардын түрү арман ырлары эмеспи. Мына ушул арман ырлары өзүнүн жанрдык жана мазмундук маңызы жагынан элдик фольклордук чыгармачылыктагы арман ырлары да кошок сыяктуу эле драмалык монологду элестеткендиги менен кызыгууну туудурат. «Арман ырларында каарман ар кандай турмуштук жагдайларга жана кырдаалдарга байланыштуу келип чыккан оор абалын, кайгы-капасын, ички муңдуу сезимдерин билдирет». [4] Анда адам баласынын ар кандай кайгы-капасы, өкүнүчү, кусалануусу муңдуу түрдө баяндалып, көбүнчө трагедиялуу маанай басымдуулук кылаары белгилүү. Буга кошумча айтарыбыз, «Арманда» лирикалык каармандын арман-күйүтүнүн жүрөк түпкүрүнөн атылып чыккан сырчылдыгы, эмоционалдык илептүүлүгү жана

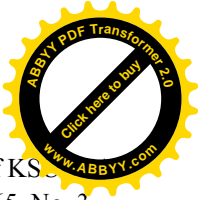
психологиялык драматизми менен айырмаланат. Арман - адамдын ички толгонууларын чагылдырган лирикалык мүнөздөгү жанр. Мисалы, оозеки чыгармачылыктагы белгилүү «Койчунун арманынан» эле бир үзүндүнү окуп көрөлү:

Койчу болдум башынан,
Кордукту тарттым жашыман.
Кошомат кылып кой бактым,
Курсагымдын ачынан.
Чокоюм буттан суурулуп,
Чор болду таман туурулуп,
Чой-чойлоп жүрүп өлөмбү,
Чокуда бир күн буулугуп...

Интонациясынан чын ыкластуулугу, ички сезимден булкунуп чыккандыгы менен бөтөнчөлөнүп, теңсиздик турмушта кор болгон адамдын социалдык абалынын трагизмин ачып көрсөткөн бул арман ыры ички чыңалууга толгон драмалык монологиялык речтин нагыз үлгүсү десек жаңылбас элек. Дал ушундай эле драмалык чыңалгандык жана эмоционалдык таасирдүүлүк «Жокчулук» аттуу арман ырына да мүнөздүү экенин көрөлү:

Сары сууга жүрөктү
Алдырдың го, жокчулук.
Суусунумду мээнетке
Кандырдың го, жокчулук.
Жардылыкка таянтып,
Адаштырдың, жокчулук.
Жайы-кышы бир койго
Жалдантасың, жокчулук.
Таманымды жоорутуп,
Жара кылдын жокчулук.
Тартканымды жашымдан
Санаа кылдың, жокчулук.
Көз каратып байларга,
Карып кылдың, жокчулук.
Теңтушум келсе карызга,
Мал сураттың, жокчулук.
Темтендетип жашымдан
Алсыраттын, жокчулук.
Жайдын күнү жамалган,
Тон кийгиздиң, жокчулук.
Жаман чокой, жаргак шым,
Чом кийгиздиң, жокчулук.
Жалдыратып байларга
Жалчы кылдың, жокчулук.
Бүтүн жанды кемитип
Жарты кылдың, жокчулук.[5]

Бул арманды артта калган көчмөндүк – патриархалдык, жарым феодалдык замандагы пенденин социалдык жакырчылыгына тургузулган өзүнчө бир поэтикалык эстелик же болбосо өзүнчө бир социалдык монологиялык мини драма десек да болот. Армандын күчтүү жана таасирдүү чыгышына жаратуучу тарабынан колдонулган көркөм поэтикалык каражаттар да олуттуу кошумча болгон. «Жокчулук» деген редифтик кайталоолор берейин деген түшүнүктүн маанисин улам тереңдетип, ал эми ыр жолдорунун баш жагындагы «алдырдың», «кандырдың», «тон кийгиздиң», «чом кийгиздиң», «жалчы кылдың», «жарты кылдың» деген сыяктуу анофоралык мүнөздөгү уйкаштыктар айтыла турган ойду дагы да күчөтүп, ырдын көркөмдүк күчүн жана драматизмин арттырган.

Кыскартып, жыйынтыктап айтканда, келтирилген мисалдар оозеки чыгармачылыктагы кошок жана арман ырлары өзүнүн мазмунунун трагизми, монологиялык табияты, аткарууга эсептелгендиги боюнча кыргыздын элдик драмалык искусствосунун оорчундуу кайталангыс компоненти болуп эсептелинээри анык. 20-30-жылдардагы жаңы башталып жаткан кыргыз профессионал драматургиясында каармандардын речинде кошок, арман мотивдери аз эмес учурайт. Мындан улам улуттук драматургия өзүнүн алгачкы кадамдарында оозеки элдик драма өнөрүнөн азыктанган деп айтышка негиз бар. Фольклордук драматургиянын салттарынын улуттук профессионал драматургиядагы «издери» же анын көркөм трансформациясы жөнүндө өзүнчө сөз болмокчу.

Кыскасы, драматургиянын жана театрдын генезисине байланыштуу элдик тарыхый-маданий арсеналдан ар кандай мисалдарды, фактыларды улам чубап чыгып узакка сөз кыла берсе болот. Алар арбын.

Адабияттар тизмеси

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы: фольклористика 1-том [Текст] / А.Акматалиевдин жалпы ред.астында. - Б.: “Шам”, 2004. – 151 б.
2. Фрезер Д. Фольклор в ветхом завете [Текст] / Д.Фрезер . – М.: 1989. – 445 с.
3. Кошоктор [Текст] / ред.: А.Акматалиев; түз: С.Эгембердиева. – Бишкек: Шам, 1998. – 331 б. (Эл адабияты сер. Т.21).
4. Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар [Текст] Китепте: Шурутайдын кошогу. – Бишкек: Шам, 2002. - 235 бет.
5. Кошоктор [Текст] / ред.: А.Акматалиев; түз: С.Эгембердиева. – Бишкек: Шам, 1998. – 352 б. (Эл адабияты сер. Т.21).